

بیت الحکمه

نخستین کتابخانه اسلامی

ملت عرب قبل از پیدایش اسلام از هنر خط و کتابت بهره کافی نداشت ؛ هرچند از حافظه قوی ، و تخیل سرشار بهره‌مند بود ولی محفوظات او ، از اشعار و افسانه‌ها و انساب و «ایام عرب» تجاوز نمی‌کرد و معلومات او در ادبیات بدوی و جاهلی خلاصه می‌گردید . روزی که ستاره اسلام در حجاز طلوع نمود تنها در میان آنان هفده نفر درمکه و یازده نفر در مدینه با خواندن و نوشتن آشنائی داشت (۱) در آن محیط جهل و نادانی مرد کامل به کسی می‌گفتند که دارای دو امتیاز « تیر اندازی » و « نویسندگی » باشد (۲) و طبیعی است که تعداد این افراد از شماره انگشتان تجاوز نمی‌کرد .

« ابن خلدون » مورخ نامی عرب ، در مقدمه تاریخ خود گوید : « ملت عرب در آن روزگار با درس و کتاب و تألیف آشنائی نداشتند و نیازی هم در این باره در وجود خود احساس نمی‌کردند ، و تنها سواد خواندن نامه کافی بود که فردی با سواد و دانشمند تلقی شود و روی همین اصل بود که حاملین قرآن را « قاری » مینامیدند ، یعنی قدرت خواندن و قرائت را دارد دیگر اینکه معلومات او در چه حدود است معیار و میزانی در کار نبود .. » (۳) چنانکه یکی از نویسندگان غربی می‌گوید :

« در آن موقع هنر نوشتن و خواندن در نظر عرب اهمیتی نداشت بهمین جهت در قبيله قریش بیش از هفده تن خواندن و نوشتن نمی‌دانستند و معلوم نیست خود

۱ - فتوح البلدان بلاذری ص ۴۷۳ چاپ قاهره .

۲ - : فجر الاسلام ص ۱۴۱ ۳ - : مقدمه ابن خلدون ص ۱۱۷

پیامبر اسلام شخصاً چیزی نوشته باشد و کاتب مخصوصی داشت ، معذالك معروفترین و بلیغترین کتاب زبان عربی بزبان وی جاری شد و دقایق امور را بهتر از مردم تعلیم یافته ، شناخت» (۱)

در پرتو اسلام :

نهضت علمی که آئین اسلام در این باره بوجود آورد از چند نظر قابل ملاحظه است : نخست اینکه طبع اسلامی ایجاب میکرد ، که مردم خواندن و نوشتن را فرا بگیرند آیات قرآن مجید که بوسیله نویسندگان وحی ثبت میشد در اختیار دیگران قرار میگرفت کسانی که با قرائت آشنائی داشتند موظف بودند که به بیسوادان هم قرائت کنند ، چون همه مسلمانان در نماز و خطبه و یادگیری بر نامه زندگی ، احتیاج فراوان بفرا گرفتن قرآن داشتند و هر مسلمانی سعی داشت بتواند قرآن را مستقیماً یاد بگیرد .

دوم ؛ اینکه شخص پیامبر اکرم (ص) مردم را بفرا گرفتن کتابت و نویسندگی و قرائت تشویق میفرمود و علاقه مند بود مردم از تاریکی جهل و بیسوادی نجات پیدا کنند همه مورخین این موضوع را درباره « فدیة » جنگ بدر نوشته اند که آنحضرت خسارات جنگی برخی از اسیران را خط آموزی ده تن از اطفال مدینه تعیین فرمود .. « و باز نوشته اند که به زید بن ثابت که استعداد کافی بفرا گرفتن زبان بیگانه داشت این چنین فرمود : « زبان سریانی (زبان یهود) را یاد بگیر چون گاهی من احتیاج پیدا میکنم که به آنان (یهودیها) نامه بنویسم ولی اطمینان ندارم که نویسندگان آنها در نامهها و اسناد من دستی نبرده باشند» (۲) و بالاخره با توسعه فتوحات اسلامی و گسترش منطقه نفوذ اسلام مسلمین پیش از پیش ، احساس نیاز به نویسندگی و کتابت کردند چون اداره کشورهای مفتوحه جز در پرتو آشنائی بفرهنگ ملل تازه امکان نداشت چنانکه نوشته اند : «دفتر عراق بزبان فارسی ، و دفتر شام به زبان لاتینی و دفتر مالیاتی مصر بزبان قبطی بود» (۳)

نظر باین نیازمندیهای دینی و اجتماعی و اختلاط مسلمانان با سایر ملت های جهان بود که در کمترین فرصت افراد باسواد و تحصیل کرده در میان مسلمانان رو بفزونی گذاشت و زمینه مواد اولیه کتابخانه ها فراهم گردید اگر روزی جنگ و غارت مواد اشعار و افسانه های

۱ - ویل دورانت درج ۱۱ از تاریخ خود ص ۱۴

۲ - صحیح بخاری بنا بقول فجر الاسلام ص ۱۴۲ چاپ قاهره .

۳ - مجموعه مقالات شبلی نعمانی ص ۴

جاهلی را تشکیل میداد با طلوع خورشید اسلام ، قرآن الهام بخش اندیشه‌ها و نوشته‌ها گردید و احادیث و گفتارهای پیامبر اسلام (ص) و پیشوایان دینی ؛ طرز افکار را منقلب ، واقع دیدهارا دگرگون ساخت ، تفسیر و حدیث و قهوکلام جایگزین اشعار و افسانه‌ها و اسبابو ایام عرب گردید ، و رواج صنعت کاغذ باین امر کمک شایان کرد تا اینکه در دوران تابعین شالوده کتابخانه‌ها در محیط اسلامی ریخته شد. ابن ندیم می نویسد :

« با یکی از شیعیان کوفه که نامش محمد بن الحسین و معروف به ابن ابی بصره بود آشنا شدم کتابخانه‌ای داشت که مانند آنرا تا آنروز ندیده بودم ، عجیب این بود که در هر کتاب و ورقه‌ای ثبت شده بود که نام نویسنده کتاب در آن نوشته شده بود ، و جمعی از علما بر آن شهادت داده بودند در آن کتابخانه نوشته‌ها و اسناد و پیمانهای از علی بن ابیطالب و امام حسن و حسین (ع) موجود بوده و نگهداری میکشت در آن میان نوشته‌هایی از سایر اصحاب و بزرگان و نویسندگان وحی وجود داشت و اغلب این نوشته‌ها بر روی پوست آهوان و کاغذهای چینی و حجازی ترسیم شده بود چنانکه در همان کتابخانه کلماتی از ابی الاسود دؤلی درباره نحو ، و کتابهایی در نحو و لغت بخط «اصمعی» ، «ابن الاعرابی» ، «سیبویه» ، «فراء» ، و «کسائی» وجود داشت (۱) »
«مقریزی (متوفای ۸۴۵هـ) قرآنی را که بخط علی بن ابیطالب بوده در کتابخانه خلفای فاطمی مصر مشاهده کرده است که در يك محفوظه نقره ای محافظت میشده است (۲)»

نخستین کتابخانه عمومی در اسلام :

هنوز قرن دوم اسلام سپری نگشته بود که کتابخانه باشکوهی در یکی از شهرهای بزرگ اسلامی چشم بینندگان را خیره میکرد و آن کتابخانه «بیت الحکمه» بغداد بود گر چه این کتابخانه ، در عهد خلفای عباسی تأسیس شد ولی بقول شبلی نعمانی : «تحقیق این امر که سرمایه آن کتابخانه‌ها از کجا بدست آمد لازم است بعقیده برگشته و بدورانهای اول اسلام رجوع نمائیم ، مسلم است آیات قرآن و احادیث و نامه‌ها و اسناد و پیمانهای پیامبر اسلام و کتابهای پیشوایان دینی ، زیر بنا و سنگ اساسی این مؤسسه علمی را تشکیل داده بود .

کتابخانه مزبور مانند مؤسسات علمی روز از دو بخش مستقل تشکیل یافته بود ، بخشی از آن به نگهداری و محافظت کتابها اختصاص داشت و بخش دیگر آن به ترجمه کتابهای خارجی مختص بود که بزبان عربی برگردانده میشد در این قسمت با کمال بی‌غرضی و وسعت مشربار هر گونه کتاب علمی و از هر دانشمندی بفرآخور رشته تخصصی او در ترجمه کتابهای غیر عربی

برای ترجمه استفاده می‌شد، و اغلب کتابهای فارسی و یونانی و هندی و سریانی و قبطی در این بخش ترجمه شده است.

رئیس کتابخانه که یک مرد ایرانی از برمکیان بود بیشتر علاقه نشان میداد که کتابهای فارسی ترجمه گردد آنچه از وضع عمومی کتابخانه استفاده می‌شد این که دائره ترجمه قسمت مهم کتابخانه را تشکیل میداده است تنها رقم پولیکه در راه ترجمه کتابهای یونانی تا آنروز خرج شده بود بالغ بر سیصد هزار دینار نقل گردیده است (۱) گرچه رساله‌های فلسفی و منطقی ارسطو و برخی از کتابهای فارسی مانند «کلیله و دمنه»، «خدائی نامه»، «آئین نامه»، «انوشیروان نامه» و کتاب معروف «الادب الکبیر والادب الصغیر» و «د جنک رستم و اسفندیار» و «بهرام چوبین» و چندین کتاب تاریخی و ادبی از زبان یونانی و فارسی پیش از تأسیس کتابخانه بوسیله عبدالله بن مقفع و سایر دانشمندان خارجی ترجمه شده بود (۲) ولی چون دوران تأسیس آن کتابخانه همزمان با فتوحات و گسترش آئین اسلام بود بدینجهت کتابهای فراوانی از اطراف و اکناف جهان به مرکز کشور اسلامی حمل میشد و بوسیله مسلمانان و سایر دانشمندان بیگانه که در استخدام کشور اسلامی بودند ترجمه میشد (۳)

بخش ترجمه کتاب از کتابهای متنوع انباشته شده بود و هر نوع از کتب مسئول و رئیس خاصی داشت پس از فتح آسیای صغیر کتابهای فراوان یونان که اغلب درباره فلسفه بود به بغداد حمل شد و «یوحنا ی ماسویه» مترجم معروف، مامور ترجمه و تنظیم آنها گردید و ترجمه کتابهای سانسکریت بعهده یک طبیب ماهر هندی گذاشته شده بود که پزشک ویژه خلیفه بود و هم او بود که کتاب «شهرت» را درده باب و کتاب «سامیکا» را درباره علاج انواع سموم و زهرها از هندی ترجمه کرد، چنانکه مسئول بخش فارسی «سهل بن هارون» بود که تعدادی از ایرانیان از خاندان شاکری و نویخت تحت نظارت او کار میکردند از افرادی که در این مؤسسه علمی عضویت و فعالیت داشته‌اند اسامی دانشمندان معروف «ابن بختیشوع» «یعقوب کندی» «ابن البطریق» «علان شعوبی» «حنین (نویسنده المسائل الطبيعه)» «سعید بن هارون» «سلمویه» و «حجاج بن مطر» بچشم میخورد که هر کدام از آنها دارای تألیفات و آثار سودمند در فلسفه و ادبیات و طب و شیمی هستند (۴)

۱ - دائرة المعارف فرید و جدی ج ۸ ماده کتب

۲ - مقالات علامه شبلی نعمانی ص ۱۴

۳ - طبقات الاطباء ج ۲ ص ۳۳ و الفهرست ص ۳۰۳

۴ - مقالات شبلی نعمانی ص ۱۴۲

يك سند تاريخي :

در بخش نگهداری کتابها علاوه بر اشعار و قصائد و داستانهای جاهلیت، اسناد و نامه‌های باستانی نگهداری میشد که برخی از آنها بسیار جالب است چنانکه يك سند قرضه بخط عبدالمطلب جد بزرگوار پیامبر اسلام (ص) که بر روی پوست آهونوشته بود نمونه‌ای از آنها بشمار میرود و متن آن چنین است « حق عبدالمطلب بن هاشم من اهل مکه علی فلان بن فلان من اهل وزل صنعا الف درهم فضة کيلا بالحديده متى دعابه اجابه شهد الله والملك ان » (۱)

تعداد کتاب :

گرچه برخی از نویسندگان مانند: « جرجی زیدان » مسیحی شماره کتابهای آن مؤسسه علمی را تا « چهارمیلیون » دانسته‌اند (۲) ولی حقیقت اینست هنوز آمار دقیقی از منابع مورد وثوق در اختیار نیست آنچه تردید ناپذیر است اینکه « بیت الحکمه » عالیترین مؤسسه علمی و کتابخانه آنروز بوده است و اینکه این کتابخانه تا کی باقی بوده است آنچه از نوشته صاحب طبقات و دائره المعارف اسلامی استفاده میشود این کتابخانه تا قرن هفتم هجری باقی بوده و صاحب طبقات در بیوگرافی یکی از مترجمین کتابخانه بنام « حنین » از کتابهای همان کتابخانه استفاده کرده است و در حمله تاتار از میان رفته است .

پس از تاسیس بیت الحکمه دیگران هم در بغداد ب فکر تأسیس کتابخانه افتادند بعنوان نمونه از آنها کتابخانه شاپور وزیر بهاء الدوله رامیتوان نام برد که بیش از ده هزار جلد کتاب داشت ولی در سال ۴۴۷ در اثر آتش سوزی بغداد تمام کتابهای آن از بین رفت .

بقیه از صفحه ۳۴

خواهد گسترده . و باز در تأیید این معنی و بمنظور جلب توجه مسلمین بعظمت آن می گوید : « وَ اَنْ اَحْكُمُ بَيْنَهُمْ بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَاءَهُمْ ، وَ اَحْذَرَهُمْ اَنْ يَقْتُلُوْكَ عَنْ بَعْضِ مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَ ، فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاَعْلَمُ اَنْمَّا يُرِيْدُ اللّٰهُ اَنْ يُصِيبَهُمْ بَعْضُ ذُنُوْبِهِمْ وَاِنْ كَثُرَ مِنْ النَّاسِ لِفَاسِقُوْنَ (۳) یعنی در میان آنان مطابق آنچه خدا نازل نموده داوری بنما ، و از هوی و هوس آنان؛

پیروی مکن و متوجه باش که ترا از آنچه که خداوند نازل کرده است باز ندارد و اگر از حکم الهی روی بگردانند آگاه باش که خداوند آنان را با نتیجه برخی از گناهان خود رو بر و خواهد ساخت و بسیاری از مردم از اطاعت خدا روی گردان هستند .»

۱ - فهرست ابن ندیم مقاله دوم از فن اول ص ۱۳۸ .

۲ - : تاریخ تمدن اسلام ج ۳ ص ۳۱۹ (۳) آیه ۴۹ از سوره مائده